

BÓDI KATALIN

Egy műfaj apológiája
A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai

Ph.D-disszertáció tézisei
Debrecen, 2005

Az értekezés tárgya és célkitűzése

A disszertáció a XVIII. századi magyar levélregény történeti-poétikai elemzését vállalja fel. A téma kiválasztását számos irodalomtörténeti körülmény indokolja, amelyek közül a legfontosabb a regény műfajtörténeti problémáinak hosszú ideig tartó mellőzése, illetve korlátozott recepciója a kritikai diszkurzusban. A XVIII. századi regény műfajának tágabb kontextusa jelenti az értekezés kutatási irányában azt a háttérrel, amely alapja lehet a levélregény értelmezésének. A regény a század végére az egyik legnépszerűbb olvasmánnyá válik, amit magától értetődően megkönnyít a befogadás egyszerűsége, a klasszikus műveltség mellőzhetőségének és a magyar nyelvűségnek köszönhetően.

A szövegek populáris és egyúttal alacsony irodalmi státusza magyarázza elsősorban a korabeli és a későbbi időszakok kritikai recepcióinak problémáit. A kortárs viszonyulás ambivalenciáját alapvetően a szövegkorpusz nem klasszikus irodalmi eredete okozza, ami miatt a műfaj nem válik tárgyalhatóvá az irodalmi rendszerben. Ezzel összefügg a szövegek hétköznapi funkciója, vagyis praktikus használhatósága: mégpedig a nagy hagyományú erkölcsstani kézikönyvekhez történő hasonulás, illetve a nyelvi kommunikáció finomítása és a szerelmi diszkurzus kidolgozása terén. A későbbi irodalomkritika fenntartásai a magyar regény kezdeteinek kérdéseit érintik, a műfaj ugyanis a nyugat-európai irodalmakból eredeti nyelven vagy idővel magyar nyelvű fordításokban jut el az olvasóközönséghez, mégpedig a különböző, sokszor történetileg meglehetősen távoli változatok lényegében szinkron beáramlásával. Ez az alapvető fordításjelleg pedig már a XIX. századtól fogyatékosként, értéktelenségként felismert tulajdonsága magyar regényirodalom első szakaszának, amelyet az eredetiség fogalma visz majd a kiteljesedés felé.

Ezt az értékkategoriákra alapozó recepciót csak az 1980-es évektől megjelenő tanulmányok, könyvfejezetek, szövegkiadások váltják majd fel, amelyek egyrészt egy regényt, sok esetben levélregényt kiemelve vetnek számot a műfaj korabeli helyzetével (pl. Fried István, Margócsy István, Szilágyi Márton, Devescovi Balázs, a deKON-csoport, Penke Olga, Borbély Szilárd tanulmányai), illetve a regény műfaji-elméleti problémáival vetnek számot (Szajbély Mihály,

Bíró Ferenc, Onder Csaba könyvei), vagy eszmetörténeti kontextusban keresnek választ a regény sajátos helyzetére (Debreczeni Attila tanulmányai). Értekezésemben ezeknek a kutatási eredményeknek az elismerésével egyrészt a XVIII. századi regény műfaji problémáinak áttekintését, másrészt pedig a levélregény poétikai leírását végzem el.

A levélregény olvasását első pillantásra mindössze egyetlen probléma teszi érdekessé, mégpedig az a narratív technika, amely hangsúlyossá teszi az elbeszélő alakját, ugyanakkor fenntartja egy történet közlésének igényét. Az egy vagy több szubjektum tudatából kiáramló, majd kialakuló elbeszéléstechnika éppen korlátozott lehetőségei révén válik izgalmassá. Ez a meghatározottság azonban továbbvisz egy másik probléma felismeréséhez, mégpedig ahhoz, hogy a magyar levélregény szerény divatja a XVIII. század végén összekapcsolódik egyáltalán a magyar regény kezdeti korszakával, s egyben a magyar olvasóközönség szélesedésének eseményével. Ez a helyzet pedig indokoltá teszi a magyar regény indulásával történő számvetést. Így kerül a kedvelt olvasmányok közé a levélregény is, műfaji paktumának teljes kidolgozottságával, genézisének szinte teljes elrejtésével.

Népszerűsége azonban ettől függetlenül adott, hiszen két fontos irodalmi törekvéssel kapcsolódik össze: egyrészt egy hagyományos erkölcsstani, didaktikai indíttatású prózairodalom hagyományaival. Ezt a csoportját a korpusznak az értekező levélregények kategóriájával jelöltem meg, amelyben az erkölcsi vagy teológiai oktatás mellett az útleírás és az idegen kultúrák bemutatása kap helyet. Másrészt, ami maradandóbb olvashatóságot jelent a műfaj számára, az érzékenység eszmetörténeti érvényesülésére, vagyis a modernitás egyik korai, problémafelvető periódusára csatlakozik rá a levélregény. Míg az első csoport jellemzően a tanítás, illetve a hasznosság klasszikus hagyományaira építi a szöveget, addig a második, érzelmesnek nevezett típus elsősorban a szerelmi diszkurzus megteremtésére tett kísérlet szempontjából érdemel figyelmet.

A magyar levélregény a műfaj sűrített és jobbára elfedett történetéről beszél, éppen ezért mutatkozik érdemes vizsgálódási iránynak bizonyos regénypoétikai problémák felvetése Bahtyin nyomán, illetve a francia levélregény genetikai alakulástörténetének megmutatásával. A francia regény barokk hagyományától a

levélregény hosszú kultuszához való eljutás végigkövetése lényeges belátásokkal szolgál, mégpedig a valóság-élmény-játék poétikai kategóriává alakuló fogalmainak érvényesüléséről beszél a regény és a levélregény meghatározásában. A magyar levélregény készen kapott műfaji paktuma így válhat érthetővé. A valóság mint középponti poétikai kategória nyilván a levélregények alakíttóságának mozgatója, a szövegek narrációjának minden vonatkozása ennek a fogalomnak a következménye. Így az elemzés szinte magától értetődően visz tovább a narrato-poétikai vizsgálódás irányába, amely a fragmentáltság és az egységteremtés sajátos dinamizmusának bemutatását eredményezi, illetve erre építhető a szereplő fogalmának meghatározása is. Ebből a szempontból lényeges a barokk kultusz után újra megerősödő levélkultúra számbavétele, elsősorban a levelezőkönyvek tanulmányozása révén, illetve az érzelmes levélregényekkel történő diszkurzív összekapcsolódásuk vizsgálatával.

Az alapvetően innovatív elbeszéléstechnika azonban csak illuzórikus örömet ad értelmezőjének, hiszen a látszólagosan metaforikusnak mutató regényszöveg a diszkurzív önmagáért létezésének hangsúlyozásával rendre a metonimikus elbeszélés eljárásait termeli ki a szövegben. Az értekező levélregényekben a tanítás szándéka ad valamiféle teleológiát a szövegeknek, az érzelmes típusban viszont rendre egy szomorú történet elbeszélése a cél. Ez a történet alapvetően persze tét nélküli, ugyanis alakulása és végkifejlete eleve adott, egyrészt az olvasónak a műfajra vonatkozó tudása, másrészt pedig a szöveg által folytonosan tematizált befejezés által. Vagyis az elbeszélés alapvetően súlytalanná válik, átadva a helyet a szubjektum önmegteremtési szándékának, az olyan, eddig háttérbe szoruló témáknak, mint például az érzelmek, a szerelem egyéni megélhetősége, lelki vonatkozásai, vagy akár az olvasásban megmutató irodalmi szövegüniverzum, mint életminta lehetősége. A történet folyamatos újramondása, a prolepszisek általi evidenciája azonban mindezt el is bizonytalanítja azzal, hogy végletekig megszabja és egyértelműsíti a szövegek értésének módját.

A levélregény tehát látszatra a levélhez hasonlóan formája leírhatatlanságát, rugalmasságát és kánonon kívüliségét sugallja, vagyis elvileg a regény típusain belül a legmegfoghatatlanabb. Valójában azonban meglehetősen erős korlátokat alakít ki maga köré

témaválasztásával, elbeszélésmódjának következményeivel, így Roland Barthes kategóriáit alkalmazva írhatónak mutatkozik, azonban kizárólag az olvasható szöveg kategóriájába sorolható. Így válik egyértelművé az a tény is, hogy a levélregény – önértelmezése ellenére – az irodalmi szövegek rendszerében a regény kategóriájában találja meg a helyét. A narráció problémájának folytonos kiütközése mellett legalább ugyanilyen lényeges egy közvetlenebb hozadék, amely nem független a nem-irodalmisság fogalmában jelentkező önértelmezéstől, vagyis a hétköznapi, nem retorizált nyelv teljesítményének megmutatásától sem. A szerelemről, illetve az érzelmek egyéni megélésének esélyéről, továbbá az önreprezentáció lehetőségeiről való beszéd a társalgási mintaadás és egy retoricitástól elszakadó irodalmi nyelv megvalósulását mutatja. Ehhez kapcsolódik az olvasási tapasztalat elmozdulása a kommunikativitás irányba, amely szöveg és olvasója bensőségebb viszonyát hívja elő.

A műfaji paktum részletes leírása, amely tehát alapvetően a valóságpoétika narrációs következményeit mutatja, illetve a szöveg és olvasójának viszonyrendszere irányába terelte az elemzést, végeredményben nem képes a magyar levélregényekre korlátozódva megmutatni a műfaj genézisének körülményeit, ami viszont lényeges megfontolásokkal gazdagíthatja az értelmezés belátásait. A továbblépés lehetőségét az elemzésben érdekes módon egy másik műfaj vizsgálata adja meg, mégpedig a heroidaé, amelyet a XVIII. század végén a magyar irodalomban az érzékeny levélregénnyel azonos diszkurzus, témaválasztás, sőt narrációs megfontolások jellemeznek. A heroidát emellett szintén kétes poétikai helyzete teszi érdekessé, de ebben az esetben az antik eredet és az érzékeny levélregényhez szorosan kapcsolódó nem klasszikus irodalmi tematika és beszédmód okozza a feszültséget. A XVIII. század végi heroida, a magyar levélregénnyel ellentétben olyan nyomokat ajánl a prózai műfaj eredetének Magyarországon nem érvényesülő megértéséhez, amelyek elvezetnek egyrészt a barokk galantéria levél-, illetve társalkodáskultuszához, másrészt pedig a klasszikus tragikum problémájához.

A magyar levélregény kérdését éppen ezek a szerteágazó irodalomtörténeti, eszmetörténeti, poétikai és elméleti irányok felmerülése teszi végtelenül izgalmassá, ugyanakkor érzékelhető, hogy a választott elemzési irányok valóban az apológia megszólalási

pozícióját kívánják meg. A védőbeszéd retorikai helyzetének felidézését a disszertációm címében Margócsy István Szigvártanulmányából vettem, amely az 1780-as, 1790-es években megjelenő regények nyelvteremtési törekvéseire és beszédmódok meghonosítására hívja fel a figyelmet. A problémák számbavétele nyomán az is hamar világossá vált, hogy a magyar levélregényeken túl szükséges más területek apológiáját is felvállalni, hiszen azok kívülmaradása a magyar tudományos diszkurzusból feltűnő hiány. Ilyen többek között a XVIII. századi magyar regény kérdése, az angol és a francia regénytörténet korabeli fejezetei, illetve egyáltalán a műfaj történeti-poétikai problémáinak tárgyalása. Ezek az irányok pedig a korszakfogalmak korlátozó erejére figyelmeztetnek, hiszen a regény történetében világosan megmutatkozik az a folytonosság, amely a barokk és a klasszikus kultúrát összeköti.

Az alkalmazott módszerek

Az értekezés, amint az a választott témából és a kitűzött célokból is világosan megmutatkozik, elsődlegesen egy műfaj és a hozzá tartozó problémakörök elemzése. Mivel a levélregény, mint jellemzően az irodalmi textusok, csak egy szövegvilág részeként érthető meg, így magától értetődően tekintettel kellett lenni az elemzés során a műfaj történetiségére, a benne rejlő hagyományok összetettségére. Ez két határozott alap kijelölését jelenti a kutatásban, mégpedig a komparatiztikai, illetve a poétikai vizsgáldások irányát.

Az összehasonlító módszer bevonása a kutatásba önmagától adódott, hiszen a magyar regény kezdetei köztudottan a fordításokhoz, átdolgozásokhoz kapcsolódnak. A források eleinte főleg a francia, majd a század vége felé inkább a német irodalomból származtak, az összehasonlító vonatkozásokban mégis elsősorban a francia irodalmat választottam viszonyítási alapként. Ezt a döntést elsősorban a dolgozat célja, mégpedig a levélregény történeti-poétikai elemzése, illetve ezen keresztül a XVIII. századi regény helyzetének meghatározása indokolta. Hiszen a levélregény kialakulása, különböző változatainak megszületése Franciaországban következett be a XVII. század végétől kezdődően, illetve ott az egész regényműfaj alakulástörténete kiválóan megfigyelhető. Az összehasonlítás folyamata következetesen mellőzi

az értékelés kategóriáit, vagyis mindvégig elkerüli a fejlettség és a fejletlenség, a tökéletesség és a fogyatékoság ítéletét. Hiszen a cél mindvégig a magyar levélregény sajátos helyzetének bemutatása és leírása, amihez a komparatiztikai módszerek kiváló eszköznek bizonyulnak.

A poétikai leírás terén természetesen elsődleges az irodalmi műnemekkel való számvetés, a figyelemmel kísért tágabb műfaji kategória, vagyis a regény helyének hozzávetőleges kijelölése a korszak irodalmi rendszerében, valamint műfaji összetettségének tiszteletben tartása. Mindez esetlegesen együtt jár az állandóság illúziójának, a normatív szándéknak és az idealizálás önkényességének veszélyes csapdájával. Így nem cél szabályrendszer felállítása, sokkal inkább egy tágabb horizontú problémafelvetés az alábbi vizsgálódási területeken: a magyar és a nyugat-európai regény kapcsolata, a regény és az olvasóközönség viszonya, az irodalmi szintek keveredése, a levélregény narratológiai leírása, a szövegek transztextuális hálójának megmutatása, retorikai elemzése. A prózapoétikai elemzés alapját a posztstrukturalista narratológia szempontrendszere adja.

Mivel a XVIII. századi magyar levélregény az érzékenység irodalmi kultuszának egyik kitüntetett műfaja, a vizsgálódásokban a fenti alapok mellett nélkülözhetetlen az eszmetörténeti kutatások bevonása, ami azokra a kérdésekre adhat választ, hogy a szövegek miért ebben a periódusban váltak népszerű olvasmánnyá és kitüntetett prózaformává.

Az alkalmazott elemzési módszerekhez igazodik az értekezés szerkezete, illetve az elemzés tárgyának megválasztása. A kiindulást természetesen a francia, illetve ehhez kapcsolódva az angol regény tágabb horizontja adta, amely a műfaj poétikai problémáival történő számvetésig vezetett, majd innen a levélregény sajátosságainak számbavételéhez jutott el az elemzés. Tovább szűkült a disszertáció tárgya a magyar levélregény egyedi jellegzetességeinek leírásával, majd végül az egyes szövegek részletező, narratológiai és retorikai elemzése jelentette a műfaj megértésének utolsó fázisát.

Az eredmények összegzése

A XVIII. század tárgyalásában a levélregényről való beszéd felvállalása árnyaltabbá teszi a korabeli szépirodalomról fennálló tudást, poétikai, szövegek közötti, illetve európai irodalmak közötti szintek tárgyalásában. A levélregény, mint vonatkozási pont, lehetőséget ad általában a XVIII. századi magyar regény műfaji problémáival, az olvasási stratégiákkal és a közönség változásával történő számvetésre.

A levélregény poétikai elemzése elsősorban a narráció tanulmányozásával valósulhat meg, ami megmutatja a magyar nyelvű széppróza kidolgozására tett kísérleteket, valamint feltárja a különböző elbeszélői módszerek elsajátításának folyamatát és működőképességüket. A klasszikus irodalmi normáktól való eltérések vagy a hozzájuk való hasonulások a változó poétikai rend természetéről beszélnek. A regény befogadásának rövid és sűrű periódusa ugyanakkor képes a változás megmutatására a levélregény két típusának leírásában. Az értekező szövegek a teológiai hagyományok morális tanítaseszméjét emelik be a levélváltás által szerveződő elbeszélésbe, a narrációs technikák minimálisra csökkentésével. Az érzelmes változat viszont a szubjektumot már önmagáért állítja a középpontba, tudatának, lélekállapotának, érzelmeinek, s nem utolsósorban nyelvének ábrázolása végett, vagyis nagyon fontos állomást jelent a modern regénynyelv és elbeszélésmódok kidolgozásában.

A levélregény a nyelvet és a kommunikációt állítja a középpontba a szubjektív megszólalás ábrázolásával, azaz lényeges szerepet vállal a hétköznapi anyanyelvi érintkezés finomításában, az intim témák szókincsének megteremtésében, így végeredményben a kommunikáció kiművelésében. Ezért nem lehet kihagyni a téma tárgyalásából a levelezőkönyvek újra megszülető kultuszát, ami viszont a barokk hagyományokkal való folytonosságra figyelmeztet. A barokk nyelvi kultúra magyarországi története a XVII–XVIII. század fordulóján fontos háttérét jelenti a XVIII. század végi regény történetének, ami abban is megmutatkozik, hogy a magyar levélregények megszületésével egy időben jelentkeznek az európai barokk regények magyar fordításai.

Az érzékeny heroida összekapcsolódása a levélregénnyel szintén

lényeges állomása a XVIII. századi irodalom tárgyalásának. A két műfaj diszkurzusbeli és poétikai rokonsága első pillantásra is evidens, ugyanakkor a heroida hagyományainak feltárása újabb lényeges kapcsolódásokat mutat meg a XVII. és a XVIII. századi francia és angol irodalommal. Ez a kritikai gondolkodásból szintén kimaradó műfaj olyan gondolkodói probléma jelenlétére figyelmeztet, amely a modernitás alaptézisét jelenti: a minden transzcendens bizonyosságot elvesztő ember tragikuma jelenik meg ezekben a szövegekben. Így a levélregény is egy gazdagabb horizontból válik megérthetővé, mégpedig olyan filozófiai kérdések megjelentőjeként, amelyek a modern ember egyidejű nagyszerűségét és nyomorúságát tematizálják. Ez az értelmezési irány a korabeli nyugat-európai regény megkerülhetetlenségére, ezáltal pedig a magyar irodalomtörténeti gondolkodásba való bevonására figyelmeztet. Vagyis a levélregény rövid magyarországi története nem egyszerűen csak az irodalmi diszkurzus új lehetőségéről, a kommunikativitás irányába történő elmozdulásról, a retoricitástól való elszakadásról és az érzelmek általi nyelvteremtés újszerűségéről, illetve az olvasóközönség kiszélesedéséről beszél.

Az elemzett szövegek listája

1. *XIV-dik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*, ford. KÓNYI János, Buda, 1783.
2. ALCOFORADA, Mariana, *Portugál levelek*, ford. SZABÓ Magda, Budapest, 1959, 2002
3. *Bessenyei György Összes Művei. Költemények*, szerk. GERGYE László, Budapest, 1991
4. *Dayka Gábor versei*, kiad. KOVÁCS Ferencné ÓNODI Irén, Miskolc, 1993
5. *Erköltsi levelek*, ford. BÁRÓCZI Sándor, Bécs, 1775.
6. *Érzékeny levelek*, ford. CZIRJÉK Mihály, Bécs, 1785.
7. FEMER Kilián, *Mindennapi közönséges és barátságos levelek, a' levél írásban gyakorlatlanoknak kedvéért 's hasznokért követésre való például ki-botsáttattanak. Femer Kilián által, Posonyban és Kassán, Landerer Mihaly' költségével*, 1776
8. *Júlia' levelei Ovidiushoz*, ford. ARANKA György, Kassa, 1790.
9. *Kártigám*, ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1772
10. *Kassánda, melyet fordított BÁRÓTZI Sándor magyar nemes testőrző, I–IV., Bécs, 1774*
11. KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. Költött történet*, Kassa, 1789
12. KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötrelmei*, Pest, 1814
13. KIS János, *Legújabb megbővített és megjavított magyar és német Levelezőkönyv*, Pest, 1816²
14. KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997
15. LACLOS, Choderlos de, *Les Liaisons dangereuses, ou Lettres recueillies dans une société et publiées pour l' instruction de quelques autres*, Paris, 1782
16. LA FAYETTE, Madame de, *La Princesse de Clèves*, Paris, 1678
17. *Lettres portugaises*, Paris, 1669
18. *Magyar Museum*, 1788–1792
19. MÉSZÁROS Ignác, *Minden esetekre el-készült Magyar Szekretárius*, Pest, 1793
20. MIKES Kelemen, *Török Országi Levelek*, Szombathely, 1794.
21. *Montier asszonynek a' maga leányával el-férjezett xxx Mark-grófnéval közlött tanulságos igen jeles és mindenféle uri rendnek*

- nemes mulatására nagyon alkalmas levelei.* ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1793
22. *Orpheus*, 1790–1792
 23. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, Kassa, 1792
 24. PRÉVOST, *Manon Lescaut*, Amsterdam, 1731
 25. ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Julie, ou la nouvelle Héloïse*, Paris, 1761
 26. SÁNDOR István, *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*, Győr, 1793.
 27. *Szigvárt' klastromi története*, ford. BARTZAFALVI SZABÓ Dávid, Pozsony, 1787.
 28. *Uránia* 1794–95
 29. *Vitkovics Mihály művei 1–3.*, szerk. SZVORÉNYI József, Budapest, 1879
 30. *Vitkovics Mihály válogatott művei*, szerk. LÖKÖS István, Budapest, 1980
 31. *Vitkovics Mihály kéziratai*, MTA Kézirattára, RUI 4^{rét} 16/VI.
 32. WÁLYI K. András, *Az újj tanítás módja és A' levél író*, Kassán, 1789

Publikációk az értekezés témaköréből

Tanulmányok

1. *Narrato-poétikai vizsgálódások az érzékenység magyar napló- és levélregény-irodalmában*, It 1999/4, 530–555.
2. *A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben*, ItK 2003/4–5, 483–503.
3. *A rejtőzködő hagyomány: a heroida jelentései a magyar irodalomban a XVIII. század második felében* = *Studia Litteraria*, Debrecen, 2004, 63–87.

Könyvbírálatok

4. *Devescovi Balázs: A mítosz és Fanni: A Kármán József körüli legendák a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése [diskurziválás] 5.0 Avagy: hogyan olvassuk újra a Fanni hagyományaival irodalomtörténet-írásunkat?*, It 2002/1, 153–158.
5. *A visszatekintés varázsa: Szajbély Mihály: „Idzadnak a’ magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Palócföld 2002, Salgótarjáni különszám, 509–511.
6. *Egy ismeretlen ismerős: Dugonics András, Etelka (sajtó alá rendezte Penke Olga, Debrecen, 2002)*, Palócföld, 2003/1. 108–111.
7. *A Csokonai kritikai kiadás utolsó két kötete*, Debreceni Szemle, 2003 december, 696–698.

Szövegkiadások

8. *Kisfaludy Sándor, Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, munkatársak: BÓDI Katalin, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Debrecen, 1998, 258.
9. *Dayka Gábor kiadatlan Batteux-fordításai*, ItK 2000/3–4, 497–507.